

Research Paper

Conflict and divergence of opinions among scholars of the Safavid era

Seyed Daniyal Hashemi: Department of Political Science, Shi.C., Islamic Azad University, Shiraz, Iran

Hamidreza Haghghat¹: Department of Political Science, Shi.C., Islamic Azad University, Shiraz, Iran

Alireza Biyaban Nord: Department of Political Science, Shi.C., Islamic Azad University, Shiraz, Iran

Received: 2025/08/27 **PP 1-12** **Accepted:** 2025/10/12

Abstract

The emergence of the Safavid state is considered one of the most important political and religious events in Iranian history. With the emergence of this state, the hidden and open struggles of Iranian Shiites against the Umayyad and Abbasid caliphs and their allied governments in the post-Islamic era finally led to the formation of a stable and durable Shiite state. The Safavid dynasty, as its name suggests, came to power with the support of Sufis, and the leaders of this dynasty also initially had Sufi tendencies. However, after consolidating power, they changed their approach and significantly increased the influence of Shiite scholars. To the extent that they granted this group the religious position of "Khatam al-Mujtahidin" or "Mujtahid al-Zamani", a position that had no meaning other than the deputy of the Imam of the Time (a.s.), and the Safavid kings also considered themselves the deputies of this position. Despite the widespread influence of scholars during the Safavid era, this group was not unified. By carefully examining the developments of that time, it can be seen that the scholars were divided into three groups: a group aligned with the Safavid government, a group opposed to it, and a neutral group whose main focus was on scientific issues and the education of students. These differences were due to the different political-jurisprudential views that the scholars of each group had towards the Safavid government.

In this research, an attempt has been made to examine the classification of the scholars, especially the groups in favor of and against the Safavids, and to analyze their political and jurisprudential views and opinions. And to reveal the relationship between the Safavid kings and the clerics as a factor in the historical framework. Historical documents and evidence have been used to answer these questions. The research method in this research is descriptive and analytical, in which information and data were extracted from primary sources and used in the research text after assessing their credibility. The main goal is to provide a reasoned and evidence-based answer to the issues raised.

Keywords: Safavids, scholars, Shiites, conflict and division.

Citation: Hashemi, D. Haghghat, H. Biyaban Nord, A. (2026). Title: Conflict and divergence of opinions among scholars of the Safavid era", . Journal of Society and Politics, Vol 4, No 13, Shiraz, PP 1-12

¹.Corresponding author: Hamidreza Haghghat, e-mail: .drhagh@iau.ac.ir, phone: 09177154299

Extended Abstract

Introduction

Governments, regardless of their type or name, monarchy, religious, democratic, constitutional or dictatorial, are always trying to prove their legitimacy in some way, and they usually attribute this legitimacy to the people. The Safavid dynasty, which did not have a coherent theoretical and intellectual structure and was at the beginning of its path, paid attention to the policy and approach of the Sarbedaran government in order to consolidate its sovereignty. The Sarbedaran government sought help from the scholars of Jabal Amil to promote and strengthen Shiism; but this policy was not successful for them. In contrast, the Safavid dynasty continued the same method and achieved success. Despite the similarity of the policies of both governments, namely strengthening the position of the scholars against the Sufis, the Sarbedaran could not achieve the desired result, while the Safavids succeeded. For this reason, after coming to power, the Safavids strengthened the foundations of their government and ensured its durability by taking advantage of the credibility of prominent Shiite scholars both inside and outside the country.

Methodology

In this research, an attempt has been made to examine the classification of scholars, especially the groups in favor of and against the Safavids, and to analyze their political-jurisprudential views and opinions. Historical documents have been used to answer these questions. The research method in this research is descriptive-analytical, in which information and data were extracted from primary sources and, after evaluating their credibility, were used in the research text. The main goal is to provide a reasoned and evidence-based answer to the issues raised.

Results and discussion

The main supporters of the Safavid dynasty were undoubtedly Sufis, because the Safavid dynasty itself was based on Sufi teachings and had gained widespread respect and trust from the people due to this spiritual orientation. However, Shah Ismail I, after gaining power and being crowned, declared Shia religion as

References

the official religion of the country. This historical development provided a suitable environment for the entry of jurists and scholars into the arena of politics and government to present their jurisprudential and political views and ideas. In addition to the Shia scholars of Iran, Shah Ismail and some other Safavid kings invited prominent Shia scholars from the Jabal Amil region to assist in governance. The reasons for this invitation can be divided into two categories: internal and external. The internal reasons were: creating intellectual homogeneity in Safavid society to control the revolutionary enthusiasm of the supporters of the Safavid government, severing the disciple-follower bond between the Shah and his followers, as well as the lack of prominent scholars and rich Shia resources in Iran. On the other hand, the external reason was the pressure and hardships that the Shiites and scholars of Jabal Amil were enduring at the hands of the Sunni governments of the Levant region.

Conclusion

With the rise to power of Shah Ismail I and the establishment of the Safavid Empire, this emerging dynasty lacked theorists who could provide intellectual foundations to stabilize the government. As a result, due to the lack of solid theories and prominent theorists, the popular legitimacy of the government was also questioned. To solve this problem, Shah Ismail invited Shiite scholars from Jabal Amil, who were renowned for their theoretical knowledge and written works, to come to Iran. Some of these scholars did not accept Shah Ismail's invitation, a group returned after coming to Iran and observing the behavior and policies of the Safavids, and some accepted the invitation and began to cooperate closely with the Safavid government. This interaction led to their growth and influence, such that they received important rulings from the Safavid kings. In addition to the scholars from Jabal Amil, other scholars from Iran, Bahrain, and Iraq also expressed their views on jurisprudential and political issues. Among these opinions, there were sometimes differences and disagreements in opinions and thoughts, which affected the type of relationship between the scholars and the Safavid government and their closeness or distance.

- 1 - Sarwar, Gholam, "History of Shah Ismail Safavi", translated by Mohammad Bagher Aram and Abbasgholi Ghafarifard, Tehran: "Samat" University Publishing Center, 1995.
 - 2- Mazavi, Michel M., "The Origin of the Safavid Empire", Yaqoob Ajhand, Tehran: Gostareh Publishing, 2009, second edition.
 - 3 - Khalili, Nasim, "History of the Safavids", Tehran: Qognoos Publishing, 2008.
 - 4 - Karimi, Behzad, "Shah Ismail Safavi and the Conversion of Religion", Tehran: Qognoos Publishing, 2018.
 - 5 - Jafarian, Rasoul, "History of Shiism in Iran from the Beginning to the Rise of the Safavid Empire", Tehran: Alam Publishing, 2011.
 - 6 - Farhani Monfared Mehdi, "Migration of Shiite Scholars from Jabal Amel to Iran in the Safavid Era", Tehran: Amir Kabir Publishing, 2016.
 - 7 - Sivari, Roger. M., "Research in the History of Iran in the Safavid Era", translated by Abbas Gholi Ghafarifard and Mohammad Bagher Aram, Tehran: Amir Kabir Publications, 2012.
 - 8 - Amid Zanjani, Abbas Ali, Mosazadeh, Ebrahim, "The Pillars of Political Jurisprudence", Tehran: Majd Scientific and Cultural Association Publications, 2012.
 - 9 - Rahmati, Mohammad Kazem, "Shahid Sani and His Role in Religious Developments in the Early Safavid Era", Tehran: Basirat Publications, 2018.
 - 10 - Erfani, Saeed, "Intellectual Foundations of the Safavid Era", Tehran: Sarai Publications, 2010.
 - 11 - Tavernier, Jean Yatist, "Tavernier's Travelogue", translated by Abu Torab Nouri, Isfahan: Tahid Bookstore Publisher, 2014.
 - 12 - Al-Shaibi, Kamel Mustafa, "Shia and Sufism", translated by Ali Reza Zakavoti Qaragazloo, Tehran: Amir Kabir Publications, 1359.
 - 13 - Khansari, Mohammad Baqir, "Rawzat al-Khabat fi ahwal al-Umma wa al-Sadat", Ch. A, translated by Mohammad Baqir Saedi, Bina, Bita
 - 14 - Turkman, Skanderbeg, "Tarikh Alam Azadi Abbasi" Volume 1, Tehran; Negah Publications 4-14
- Articles:
- 1- Hassani, Ali Akbar. (2002). "Famous Scholars and Jurists and Their Role in the Safavid Court." *Maktaba Islam Monthly*, No. 5.
 - 2- Mohammadbeigi, Sepideh and Kalantari Dehghahi, Esmat. (2010). "Reflection of Sheikh Karaki's Jurisprudential Thought on the Political Relations of the Safavid Government with Scholars." *Journal of Government Jurisprudence*, Volume 5, No. 10.
 - 3- Sehatmanesh, Reza. (2014). "Strategic Relations of Safavid Shahs with Clerical Officials and Its Reflection in the Military Field." *Strategic Researches of Politics*, Volume 13, No. 49.
 - 4 - Thawaqeb, Jahanbakhsh. (2013). "Survey and Analysis of Political-Military Relations of Safavid Sheikhs with the Great Shahs." *Journal of Historical Research*, No. 1.

مقاله پژوهشی

نزاع و تشتت آراء علمای عصر صفویه

سید دانیال هاشمی: گروه علوم سیاسی، واحد شیراز، دانشگاه آزاد اسلامی، شیراز، ایران
حمیدرضا حقیقت^۱: گروه علوم سیاسی، واحد شیراز، دانشگاه آزاد اسلامی، شیراز، ایران
علیرضا بیابان نورد: گروه علوم سیاسی، واحد شیراز، دانشگاه آزاد اسلامی، شیراز، ایران

دریافت: ۱۴۰۴/۰۶/۰۵ صص ۱-۱۲ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۷/۲۰

چکیده

پیدایش دولت صفوی یکی از مهمترین رویدادهای سیاسی و مذهبی تاریخ ایران محسوب می‌شود، با ظهور این دولت مبارزات پنهان و آشکار شیعیان ایران در برابر خلفای بنی‌امیه و بنی‌عباس و حکومت‌های همسوی آنها در دوران بعد از اسلام سرانجام به تکوین یک حکومت شیعی مستقر و بادوام منتهی شد. سلسله صفویان همان‌طور که از نامشان پیداست، با حمایت صوفیان به قدرت رسیدند و رهبران این سلسله نیز در ابتدا دارای گرایش‌های صوفیانه بودند. با این حال، پس از تثبیت قدرت، رویکرد خود را تغییر دادند و نفوذ علمای شیعه را به شکل چشمگیری افزایش دادند. تا جایی که مقام مذهبی «خاتم‌المجتهدین» یا «مجتهد الزمانی» را به این قشر اعطا کردند، مقامی که مفهومی جز نایب امام زمان (عج) نداشت و شاهان صفوی نیز خود را نایب این مقام می‌دانستند. با وجود نفوذ گسترده علما در دوران صفویه، این گروه یکپارچه نبودند. با بررسی دقیق تحولات آن زمان می‌توان دریافت که علما به سه دسته تقسیم می‌شدند: گروهی هماهنگ با حکومت صفوی، گروهی مخالف آن و دسته‌ای خنثی که تمرکز اصلی‌شان بر مسائل علمی و تعلیم طلاب بود. این تفاوت‌ها ناشی از دیدگاه‌های سیاسی-فقهی متفاوتی بود که علمای هر دسته نسبت به حکومت صفوی داشتند.

در این پژوهش تلاش شده است که به بررسی طبقه‌بندی علما، به ویژه گروه‌های موافق و مخالف صفویان، پرداخته شود و همچنین نظرات و دیدگاه‌های سیاسی، فقهی آنان مورد تحلیل قرار گیرد. و رابطه میان شاهان صفوی و روحانیون عاملی در چهارچوب تاریخی نمایان گردد. برای پاسخ‌گویی به این مسائل، از اسناد و مدارک تاریخی بهره برده شده است. روش تحقیق در این پژوهش، توصیفی و تحلیلی بوده و طی آن اطلاعات و داده‌ها از منابع اصلی استخراج شده و پس از ارزیابی اعتبارشان، در متن پژوهش استفاده گردیده‌اند. هدف اصلی ارائه پاسخی مستدل و مبتنی بر شواهد برای موضوعات مطرح‌شده است.

واژه‌های کلیدی: صفویه، علما، شیعه، نزاع و تشتت.

استناد: هاشمی، سید دانیال. حقیقت، حمیدرضا، بیابان‌نورد، علیرضا. (۱۴۰۵). نزاع و تشتت آراء علمای عصر صفویه. فصلنامه جستارهای جامعه‌ویاست، سال ۴، شماره ۱۳، شیراز، صص ۱-۱۲.

^۱. نویسنده مسئول: حمیدرضا حقیقت، پست الکترونیکی: drhagh@iau.ac.ir، تلفن: ۰۹۱۷۷۱۵۴۲۹۹

مقدمه :

حکومت‌ها، صرف‌نظر از نوع یا نامشان، پادشاهی، مذهبی، دموکراتیک، مشروطه یا دیکتاتوری، همواره در تلاش‌اند تا مشروعیت خود را به شکلی اثبات کنند، و معمولاً این مشروعیت را به مردم نسبت می‌دهند. سلسله صفوی که از نظر نظری و فکری ساختار منسجمی نداشت و در آغاز راه قرار داشت، به منظور تثبیت حاکمیت خود، به سیاست و رویکرد حکومت سربداران توجه کرد. حکومت سربداران برای ترویج و تقویت تشیع از علمای جبل عامل یاری گرفت؛ اما این سیاست برای آنان موفقیت‌آمیز نبود. در مقابل، سلسله صفوی همین روش را ادامه داد و به موفقیت دست یافت. علی‌رغم شباهت سیاست هر دو حکومت، یعنی تقویت جایگاه علما در برابر صوفیان، سربداران نتوانست به نتیجه‌ای مطلوب برسد، در حالی که صفویان موفق شدند. به همین دلیل، صفویان پس از به قدرت رسیدن، با بهره‌گیری از اعتبار علمای برجسته شیعه چه در داخل و چه در خارج کشور، پایه‌های حکومت خود را مستحکم کرده و دوام آن را تضمین کردند.

پیشینه تحقیق:

تاکنون پژوهش‌های بسیاری در زمینه تأثیر و نقش علما و فقهای مشهور در حکومت صفوی صورت پذیرفته و مقالاتی که در این زمینه به نگارش درآمده‌اند عبارتند از: ۱- «علما و فقهای مشهور و نقش آنان در دربار صفویان» (حسینی، ۱۳۸۱) به بررسی روابط و مناسبات علمای شیعه با سلاطین صفوی و نیز به ارزیابی اتهاماتی که در این زمینه مطرح شده، پرداخته است.

۲- «بازتاب اندیشه‌های فقهی شیخ کرکی بر مناسبات سیاسی حکومت صفوی با علما» (محمدیگی و کلانتری دهقی، ۱۳۹۹) در صدد پاسخ‌گویی به این پرسش هستند که ولایت فقیه در زمان صفویه چه جایگاهی داشته و اندیشه‌های سیاسی شیخ کرکی بر جایگاه ولایت فقیه در حکومت صفویه چه تأثیری گذاشته است؟ از آن جایی که وی با حل مسئله نماز جمعه در عصر غیبت در عمل برای فقیه اختیاراتی بیش از فتوا و قضاوت قایل شد به نظر می‌رسد از این طریق بر تقویت جایگاه سیاسی ولایت فقیه چه در زمان خود و چه بعد موثر بوده باشد.

۳- «مناسبات راهبردی شاهان صفوی با مقامات روحانی و بازتاب آن در عرصه نظامی» (صحت منش، ۱۴۰۳) معتقد است در دوره صفوی دو عصر متفاوت را می‌توان بازشناخت. عصر اول از ابتدا تا عهدنامه صلح زهاب و عصر دوم از عهدنامه صلح زهاب تا سقوط اصفهان به دست افغان‌ها را در بر دارد. در عصر اول، شاهان صفوی گرایش‌های جنگاوری بروز دادند؛ اما در عصر دوم، شاهان صفوی آشکارا گرایش‌های شرعی نشان دادند و مقامات روحانی در صدر ساختار مذهبی جای گرفتند.

۴- «بررسی و تحلیل مناسبات سیاسی و نظامی شیوخ صفوی با شروان شاهان» (ثوابق، ۱۳۹۲) به بررسی و تحلیل مناسبات سیاسی، نظامی شیوخ صفوی با شروان شاهان می‌پردازد و در صدد ارائه رهیافت‌هایی به پرسش‌هایی است که در ذهن پژوهش‌گر درباره این موضوع نقش می‌بندد.

در این پژوهش حاضر تلاش بر آن است که به بررسی و طبقه‌بندی علما، به ویژه گروه‌های موافق و مخالف صفویان پرداخته شود و همچنین نظرات و دیدگاه‌های سیاسی، فقهی آنان مورد تحلیل و بررسی قرار گیرد.

مبانی نظری تحقیق:**تاسیس حکومت صفوی:**

ایران صفوی یا امپراتوری صفوی، به ایران تحت سلطنت دودمان صفوی از سال ۱۵۰۱ تا ۱۷۳۶ میلادی اشاره دارد. از امپراتوری صفوی اغلب به عنوان یکی از امپراتوری‌های باروت و آغاز تاریخ مدرن ایران یاد می‌شود. تغییر مذهب ایرانیان از سنی به شیعه در این دوره به وقوع پیوست. حکومت صفویه در سال ۱۵۰۱ میلادی توسط شاه اسماعیل یکم و بر مبنای بینش و ایدئولوژی صفویان در تبریز بنیان گذاشته شد و آخرین شاه صفوی، شاه سلطان حسین در سال ۱۷۲۲ از هوتکی‌ها شکست خورد و خود را تسلیم آنان کرد. از آن پس تا ۱۴ سال بعد، این دولت به‌طور اسمی برقرار بود؛ تا اینکه در سال ۱۷۳۶ میلادی توسط نادرشاه افشار از انحلال یافت. در تاریخ ایران پس از فتح ایران توسط مسلمانان، سلسله صفوی نقطه عطفی محسوب می‌شود. پس از قرن‌ها حکومت پادشاهان غیرایرانی، کشور به قدرتی مستقل در جهان اسلام تبدیل شد.

مذهب تشیع:

یکی از مذاهب اسلامی است. واژه شیعه، شکل مختصر «شیعه علی» یعنی پیرو علی بن ابی طالب است. شیعیان ۱۰ تا ۱۳ درصد از جمعیت مسلمانان جهان و ۳۸ درصد از جمعیت مسلمانان خاورمیانه را تشکیل می‌دهند. عقیده شیعه انتصاب علی برای جانشینی محمد است. در صورتی که عقیده اهل سنت بر این است که محمد کسی را برای جانشینی خود انتخاب نکرده است و قصد داشته است که جامعه در مورد رهبری بین خود تصمیم بگیرد. از نظر آن‌ها انتخاب خلیفه به‌طور ایده‌آل یک انتخاب دموکراتیک است که توسط جامعه مسلمانان انجام می‌شود. شیعیان پس از علی در مدت دو قرن بعدی به ده‌ها فرقه تقسیم شدند که یکی از آنها شیعه اثنی عشری (دوازده امامی) است که به دلیل انتخاب آن توسط شاه اسماعیل صفوی به عنوان مذهب ملی در قرن دهم هجری یا شانزدهم میلادی به بزرگ‌ترین فرقه شیعه تبدیل شد و سبب شد تا برخی اصطلاح شیعه را صرفاً به آن اطلاق کنند.

روی کار آمدن سلسله صفویه:

سلسله صفویه در زمانه‌ای پایه‌گذاری شد که خاطرات تلخ حمله و سلطه ویرانگر مغولان هنوز در ذهن مردم زنده بود. این حمله جز خرابی، چیزی برای این سرزمین به ارمغان نیاورده بود. در غرب ایران، همسایه‌ای قدرتمند و تازه‌نفس به نام امپراتوری عثمانی در حال گسترش قلمرو خود بود، و از سوی شرق نیز ازبکان با سرنگونی تیموریان بر خراسان تسلط یافته بودند. شرایط به گونه‌ای بود که اگر کسی توان مقاومت در برابر آنان را نداشت، سرنوشت دیگر نقاط ایران نیز چنین می‌شد (سرور، ۱۳۷۴: ۷).

شاه اسماعیل صفوی، بنیان‌گذار این سلسله، از خانواده‌ای برخاست که خانقاهی بزرگ در شمال غربی ایران اداره می‌کردند. این خانقاه توجه بسیاری جلب کرده بود؛ حتی فرمانروایانی نظیر تیمور به خواجه علی، یکی از شخصیت‌های برجسته این خاندان، احترام خاصی می‌گذاشتند. این اهمیت، نتیجه دوران طولانی نامنی در بخش‌های زیادی از ایران تحت حاکمیت مغولان و تیموریان بود (مرادی، ۱۳۸۸: ۱۳۰ - ۱۲۱). شاه اسماعیل توانست با انجام جنگ‌های سرنوشت‌ساز، شخصاً بحران‌ها و پراکندگی موجود را پایان داده و کشور را یکپارچه کند. او در تمامی نبردها پیروز شد و با غلبه بر فرمانروایانی نظیر فرخ سیار شروانشاه، فتح شروان، فتح آذربایجان و سایر مناطق استراتژیک ایران، قدرت خود را تثبیت نمود.

شاه اسماعیل که در دوران نوجوانی به‌عنوان تنها وارث خاندان صفوی به مبارزه پرداخت، توانست اهداف دیرینه خانواده خود را محقق سازد. بسیاری از ایرانیان وی را تحسین کردند و تاریخ‌نگاران نیز در نوشته‌های خود شجاعت و قابلیت رهبری او را بارها ستوده‌اند. یکی از القابی که به او داده شد، "شاه رزمنده" بود؛ لقبی که نمایانگر شجاعت، دلیری و توانایی برجسته او در رهبری بود (خلیلی، ۱۳۸۷: ۲۹).

در سال ۹۰۷ هجری قمری، شاه اسماعیل طی مراسمی در تبریز تاج‌گذاری کرد و در همان روز، مذهب تشیع اثنی عشری را به‌طور رسمی مذهب کشور اعلام نمود (کریمی، ۱۳۹۷: ۶۲). پس از تاج‌گذاری، خطبه‌ای بر اساس باورهای اثنی عشری خوانده شد و عبارت «لا اله الا الله محمد رسول الله علی ولی الله» بر روی سکه‌هایی که در تبریز ضرب می‌شد، حک گردید (سروری، ۱۳۷۴: ۵۰).

۱- در مورد نسب صفویان، برخی کتب آنان را از سادات و منسوب به امام موسی کاظم (ع) می‌دانند؛ اما تاریخ‌نگارانی همچون سید احمد کسروی این ادعا را رد کرده‌اند. کتاب "حیب السیر" در جلد سوم نسب‌نامه شاه اسماعیل صفوی را چنین ذکر کرده است: ابوالمظفر شاه اسماعیل بن سلطان حیدر بن سلطان جنید بن شیخ ابراهیم معروف به شیخ شاه بن شیخ خواجه علی بن شیخ صدرالدین موسی بن شیخ صفی‌الدین اسحاق بن شیخ امین‌الدین جبرئیل بن شیخ صالح بن قطب‌الدین بن احمد بن صلاح‌الدین رشید بن محمد الحافظ بن عوض الخواص بن فیروز شاه زرین کلاه بن محمد بن شرف شاه بن محمد بن حسن بن محمد بن ابراهیم بن جعفر بن محمد بن اسماعیل بن محمد بن سیداحمد العربی بن ابومحمد قاسم بن ابوالقاسم حمزه بن موسی الکاظم (ع).

در هر حال، چه خاندان صفوی از نسل و نسب ائمه اطهار (ع) برخاسته باشند و چه نباشند، تا شش نسل آنان که اسناد تاریخی آن موجود است، از خانواده‌ای برجسته و سرشناس بوده‌اند.

۲- برخی از حکام مناطق نیز پیش از رویارویی با شاه اسماعیل، خود را تسلیم او کردند و وی نیز آنان را در جایگاهشان نگه داشت و تغییر چندان در مقامشان ایجاد نکرد.

صحیح است که پیش از حکومت صفویه، دولت شیعه آل بویه با مرکزیت شیراز ظهور کرده یا جنبش‌های دیگری به صورت پراکنده در نقاط مختلف ایران به قدرت رسیده و حکومت کرده‌اند، اما برای نخستین بار در تاریخ اسلام، حکومت صفویه را می‌بینیم که به‌طور رسمی در سراسر کشور، مذهب تشیع دوازده‌امامی را به‌عنوان مذهب رسمی ایران اعلام کرد.

به حاکمیت رسیدن صفویان و پس از آن قدرت یافتن شیعیان در ایران سبب شد تا وضعیت آنان، که پیش از این دوره در اقلیت قرار داشته و تحت فشار اکثریت حاکم بودند، به مرور بهتر شود و جایگاهی مستحکم‌تر پیدا کنند

دعوت از علمای جبل عامل:

حامیان اصلی خاندان صفویه بی‌تردید صوفیان بودند، زیرا خود خاندان صفویه نیز بر پایه آموزه‌های صوفیانه استوار بودند و به واسطه این گرایش معنوی، احترام و اعتماد گسترده‌ای از سوی مردم کسب کرده بودند. با این حال، شاه اسماعیل اول، پس از کسب قدرت و تاج‌گذاری، مذهب شیعه را به عنوان مذهب رسمی کشور اعلام کرد. این تحول تاریخی زمینه مناسبی برای ورود فقها و علما به عرصه سیاست و حکومت فراهم آورد تا نظرات و اندیشه‌های فقهی و سیاسی خود را ارائه کنند. علاوه بر علمای شیعه ایران، شاه اسماعیل و برخی دیگر از پادشاهان صفوی علمای برجسته شیعه منتهی از منطقه جبل عامل را دعوت کردند تا در امر حکومت‌داری یاری‌رسان باشند. دلایل این دعوت را می‌توان به دو دسته داخلی و خارجی تقسیم کرد. دلایل داخلی عبارت بودند از: ایجاد همگونی فکری در جامعه صفوی برای کنترل شور انقلابی هواداران دولت صفویه، قطع پیوند مریدی و مرادی میان شاه و پیروان او، و همچنین کمبود علمای برجسته و منابع غنی شیعه در ایران. در مقابل، دلیل خارجی فشار و سختی‌هایی بود که شیعیان و علمای جبل عامل از سوی حکومت‌های سنی منطقه شامات تحمل می‌کردند (فرمانی، ۱۳۹۵: ۸۹ - ۹۴).

از این رو، شماری از علمای جبل عامل به ایران مهاجرت کردند تا همراه با علمای ایرانی پیرامون مسائل مختلف فقهی همچون قضاوت، ولایت فقیه، جهاد، خمس و زکات، امر به معروف و نهی از منکر، احکام معاملات، نماز جمعه و دیگر موضوعات نظریه‌پردازی کنند.

نفوذ و قدرت علمای عصر صفویه:

در بحث نفوذ و قدرت علما در عصر صفویه، باید به نقش علمای جبل عامل اشاره شود که دیدگاه‌های مختلفی نسبت به دعوت شاهان صفوی داشتند.

نخست، گروهی که هرگز این دعوت را نپذیرفتند و به ایران نیامدند.

دوم، گروهی که دعوت را پذیرفته و به ایران آمدند اما پس از مشاهده برخی رفتارهای شاهان صفوی به جبل عامل بازگشتند.

سوم، گروهی که دعوت شاهان را قبول کرده، به ایران آمدند و با نظرات فقهی و سیاسی خود نقش مهمی در تثبیت سلسله صفوی ایفا کردند؛ این افراد گاه قدرت قابل توجهی در دربار کسب کردند.

از سوی دیگر، علمای شیعه ایرانی نیز در حکومت صفوی نفوذ داشتند. این نفوذ از منظر ارتباط یا عدم تعامل با حکومت صفویه قابل بررسی است.

قدرت و مشروعیت شاهان صفویه از سه منبع ناهمگون سرچشمه می‌گرفت:

اول، نظریه فره ایزدی که حق الهی پادشاهان ایرانی را توجیه می‌کرد؛

دوم، شاهان صفوی که خود را نمایندگان امام زمان (عج) معرفی می‌کردند آنان خود را از دودمان رسول اکرم دانسته و نسب خود را امام موسی کاظم (ع) می‌رساندند و مدعی عصمت بودند؛

سوم، رابطه پیر و مرید میان شاهان صفوی و پیروانشان که تبعیت بدون چون و چرا از مرشد را ضروری می‌ساخت. به‌گونه‌ای که برای قزلباش‌ها زیر سؤال بردن اعمال مرشد به منزله کفر تلقی می‌شد (سیوری ۱۳۹۱: ۲۲۳-۲۲۴).

به گفته شهید اول، مراجعه به حکام ناعادل و دوری از فقهای جامع‌الشرایط گناه تلقی می‌شود؛ موضوعی که نقش علما در اعتباربخشی به حکومت شاهان صفوی را آشکارتر می‌کند.

پیش از ورود به بحث اصلی، ابتدا باید اشاره کرد که علمای جبل عامل مفهوم اجتهاد را به‌عنوان ابزاری برای مشروعیت‌بخشی به حکومت صفویه مطرح کردند. شهید اول در رساله "اللمعه الدمشقیه" به‌طور مشخص بر وظیفه امام یا نایب امام در زمینه قضاوت در عصر غیبت تأکید می‌کند و معتقد است که در دوران غیبت امام عصر، فقیه باید توانایی لازم را برای تصمیم‌گیری در امور مسلمانان به دست آورد. شهید ثانی نیز با شرحی که بر رساله شهید اول نگاشته، بر این باور است که اگر فقهی شرایط مقتضی را دارا باشد، مردم باید به او مراجعه کرده و از دستوراتش اطاعت کنند، زیرا او از سوی امام منصوب شده است و فرمانبرداری از او بر مردم واجب است. در دوران صفویه، گرایش قابل توجهی به تقویت نقش فقیه جامع‌الشرایط در امور حکومتی وجود داشت، به‌ویژه از سوی فقهای جبل عاملی. پس از شاه اسماعیل اول، دیگر پادشاهان صفوی با حمایت سیاسی از این دسته از فقها تلاش کردند آنان را به‌عنوان نایب امام غایب تقویت کنند و در کنار آن‌ها خود را نیز نایب و کارگزار امام قلمداد کردند تا بدین‌وسیله مشروعیت بیشتری برای حکومتشان در میان مردم کسب کنند. مقام فقهای جامع‌الشرایط به‌حدی ارتقا یافت که القاب برجسته‌ای مانند «خاتم‌المجتهدین» و «مجتهد الزمانی» به آنان داده می‌شد (فرهانی منفرد، ۱۳۹۵: ۱۰۴).

شاه تهماسب برای تثبیت جایگاه علمای شیعه مهاجر، محقق کرکی را به‌عنوان نایب امام غایب معرفی کرد و اطاعت از مجتهدان را واجب دانست. وی کسانی را که از این حکم سرپیچی می‌کردند ملعون به حساب می‌آورد و آن‌ها را از نگاه حکومت طرد شده تلقی می‌کرد. علاوه بر قدرت مذهبی، به این علما قدرت سیاسی نیز اعطا می‌شد، به‌طوری که آنان برای انجام مأموریت‌های سیاسی و عقد قراردادهای به کشورهای دیگر فرستاده می‌شدند. این روند تا زمان شاه عباس یکم ادامه یافت. شاه عباس با توجه به قدرت و نفوذ بالایی که داشت، دیگر اجازه دخالت علمای دینی در امور حکومتی را نمی‌داد. در عین حال، روحانیون برجسته شیعه و مراجع تقلید حقوق ماهانه از شاه دریافت می‌کردند و مسکن‌شان نیز تأمین می‌شد.

در عصر سلطنت شاه تهماسب، جایگاه معنوی وی به‌گونه‌ای ارتقا یافت که مردم حتی او را سجده می‌کردند. برخلاف علمای متعهد آن دوران، روحانیون درباری نه تنها مانع چنین رفتارهایی نمی‌شدند بلکه آن‌ها را تأیید می‌کردند. یکی از این روحانیون با نگارش کتابی سجده بر شاه را مجاز دانست و حتی او را سایه خدا معرفی کرد. در پاسخ به نامه عبیدالله ازبک که سجده بر غیرخدا را کفر عنوان کرده بود، شاه تهماسب با اشاره به داستان برادران یوسف و سجده بر یوسف پیامبر، همچنین سجده ملائکه بر آدم، این عمل را توجیه کرد که بی‌شک علمای دربار وی در تنظیم چنین پاسخ‌هایی نقش داشته‌اند (عرفانی، ۱۳۹۹: ۱۲۴-۱۲۵). مردم نیز برای برکت جویی، تکه‌ای از لباس شاه را به همراه می‌داشتند یا از آب وضوی او برای شفای بیماری و کاهش تب استفاده می‌کردند (تاورنیه، ۱۳۶۳: ۵۰۳).

براون درباره راهکار حکومت صفویه برای تقویت تبلیغ مذهب شیعه بیان می‌کند که تلاش‌هایی صورت می‌گرفت تا علمای شیعه از هر منطقه‌ای که ممکن بود به ایران دعوت شوند؛ دو مرکز اصلی ورودی این علما ایران، بحرین در خلیج فارس و جبل عامل در سوریه بودند.

برخی از این علما حتی تسلط کافی بر زبان فارسی نداشتند اما به مقامات مختلف حکومتی دست یافتند؛ منصب‌هایی نظیر شیخ‌الاسلامی، امامت جمعه، قضاوت، صدارت و وزارت. این روند تا پایان دوران صفویه ادامه پیدا کرد. در دوران شاه تهماسب میل جدی وجود داشت تا برای علمای دینی جایگاهی ویژه در امور حکومتی در نظر گرفته شود؛ لذا شاه فقیه جامع‌الشرایط را تقویت کرد و خود را نیز نایب امام معرفی نمود. علما و فقها نقش مهمی در مشروعیت‌بخشی به حکومت صفوی داشتند. شاردن در سفرنامه خود به جایگاه مجتهدان و علمای دینی در مذهب شیعه اشاره کرده و آنان را به منزله خدایگان زمینی تلقی می‌کند. او معتقد بود که این افراد قائم‌مقام امام هستند که جانشین حضرت محمد (ص) محسوب می‌شوند، و به همین دلیل، اطاعت از آنان در جامعه ضروری شمرده می‌شد.

در دوران شاه اسماعیل صفوی، امیران قزلباش به‌عنوان نیروی نظامی اصلی پادشاه عمل می‌کردند و شاه نیز بر حمایت آنان تکیه داشت. اما پس از مرگ شاه اسماعیل، قزلباشان به دنبال ثروت و قدرت افتادند که نتیجه آن ایجاد اختلاف و درگیری میان آنان بود. به همین دلیل، شاه تهماسب اعتماد خود را نسبت به قزلباشان از دست داد و به جای آن، فقیهان و علمای شیعی را مورد توجه قرار داد و قدرت آنان را

گسترش داد؛ به شکلی که این افراد به موقعیت ویژه‌ای در حکومت دست یافتند. شاه تهماسب برای تصمیم‌گیری در امور مختلف، حتی سرکوب شورشیان تبریز، از علما نظر خواست و بر پایه فتوای آنان اقدام کرد (عرفانی، ۱۳۹۹: ۱۳۷).

۱- محقق کرکی، معروف به محقق ثانی، در روستای کرک نوح از توابع بعلبک متولد شد و تحصیلات عالی خود را در زادگاهش به پایان رساند. او برای گسترش دانش خود به مناطق مختلفی نظیر دمشق، بیت‌المقدس، مکه و مصر سفر کرد و نزد علمای اهل سنت تحصیل نمود. پس از بازگشت به زادگاهش، از علی بن هلال جزائری و ابراهیم بن حسن اجازه روایت دریافت کرد و سپس راهی عراق شد و در نجف اقامت گزید (فصلنامه پژوهش‌های تاریخی، دوره دوم، شماره ۴، بهمن ۱۳۸۹: ۱۳۸).

کرکی دو بار به ایران سفر کرد؛ نخست پس از شکست شییک خان توسط شاه اسماعیل و دوم در سال ۹۳۶ هجری قمری، طی دوران حکومت شاه تهماسب. در سفر دوم، شاه تهماسب او را مورد حمایت قرار داد و اداره کشور و نظارت بر امور حکومتی را به کرکی واگذار کرد (عرفانی، ۱۳۹۹: ۱۴۳-۱۴۴). محقق کرکی که در دربار صفویه به قدرت رسید، تلاش کرد اندیشه‌های فقهی خود را عملی سازد. برخی از مهم‌ترین دیدگاه‌های وی عبارت‌اند از:

- مشروع دانستن برگزاری نماز جمعه در غیبت امام زمان (عج)؛ (الشیبی، ۱۳۵۹: ۳۹۳).

- سجده انسان بر انسان؛ (الشیبی، ۱۳۵۹: ۳۹۰).

- استفاده از مهر هنگام نماز؛

- جایز دانستن پرداخت خراج به حاکم ستمکار و قبول هدیه‌ای که منشأ آن پول خراج باشد؛ (عرفانی، ۱۳۹۹: ۱۵۸).

- مشروعیت بخشی حکومت صفویه.

۲- قطیفی: ابراهیم بن سلیمان قطیفی، ساکن بحرین، بیشتر دوران تحصیل خود را در حوزه‌های علمیه بحرین گذراند. او نویسنده آثار متعددی همچون *رساله فی العقول بالمنزله فی الرضاع* و *الفرقه الناجیه* بود. قطیفی از مخالفان محقق کرکی بود و هیچ‌گونه وابستگی به دربار صفوی نداشت. برخی از دیدگاه‌های قطیفی شامل موارد زیر است:

- نامشروع خواندن حکومت صفویه، برخلاف محقق کرکی که مشروعیت این حکومت را تأیید می‌کرد؛

- حرام دانستن برگزاری نماز جمعه در دوران غیبت امام زمان (عج)؛

- رد جواز پرداخت خراج به سلطان یا شاه ستمکار و بهره گرفتن از اموالی که منشاء آن خراج باشد (خوانساری، بی تا، ۳۵).

۱- حسین بن عبدالصمد حارثی در منطقه غرب صیدون، واقع در جبل عامل، چشم به جهان گشود و تحصیلات خود را در کنار علمای شیعه زادگاهش آغاز کرد. او در میانه قرن دهم هجری جبل عامل را ترک کرد و به سرزمین تحت حکومت صفویه رفت. حارثی به سرعت توانست به مقام‌های برجسته دینی از جمله شیخ‌الاسلامی قزوین، مشهد و هرات در دوران سلطنت شاه تهماسب برسد. در سال ۹۸۳ قمری، ایران را برای انجام مناسک حج ترک کرد و پس از پایان آن، به بحرین سفر کرد. او در بحرین بر اثر بیماری درگذشت و در روستای مصلی از توابع هجر به خاک سپرده شد. حارثی نقش مهمی در تاریخ علوم دینی سنت شیعی ایفا کرد و تأثیر قابل توجهی در ترویج مطالعات فقه شیعه، حدیث‌پژوهی و نقد حدیث در ایران داشت (فصلنامه آینه پژوهشی، دوره ۲۱، شماره ۲۳، مرداد و شهریور ۱۳۸۹: ۴۳). وی همچنین با حکومت صفویه هماهنگ بود و برای تثبیت این سلسله، نظرات فقیهانه خود را مبتنی بر اصول فقه شیعه ارائه می‌کرد. برخی از دیدگاه‌های مهم وی عبارت‌اند از :

- وجوب اقامه نماز جمعه در عصر غیبت امام عصر (ترکمان، ۱۴۰۰: ۱۱۸)

- حلال دانستن پرداخت خراج توسط مردم به حاکمان

- جایز دانستن پابوسی و سجده در برابر حکام (عرفانی، ۱۳۹۹: ۱۶۶).

- شهید دانستن مروجان مذهب تشیع که در این راه کشته می‌شوند

۲- مقدس اردبیلی: احمد بن محمد اردبیلی، مشهور به مقدس اردبیلی یا محقق اردبیلی، از فقهای برجسته امامیه در قرن دهم قمری و یکی از معاصران شیخ بهایی بود. مقدس اردبیلی علاوه بر علوم نقلی، مهارت ویژه‌ای در علوم عقلی داشت. دو اثر مهم او مجمع الفائدة و البرهان و زبده البیان هستند. برخلاف حسین بن عبدالصمد، مقدس اردبیلی وارد دستگاه حکومتی صفویه نشد. او از آن دستگاه برای گسترش تشیع و حل مشکلات عموم مردم بهره می‌برد، اما شاهان را حاکمان ستمگری می‌دانست. وی بر این عقیده بود که در حکومت ظالم، حاکم حق دریافت زکات و خراج را ندارد و دریافت یا تقسیم این مالیات‌ها را حرام می‌دانست.

ردیف	نام عالمان	موافق یا مخالف حکومت	نظریات سیاسی-فقهی
۱	محقق کرکی	موافق	- اعتقاد به برگزاری نماز جمعه در زمان غیبت امام زمان (عج) - سجده بر حاکمان - پذیرش خراج به حاکم مستبد - استفاده از مهر در نماز
۲	قطیفی	مخالف	غیرمشروع دانستن حکومت صفوی - ممنوعیت برگزاری نماز جمعه در دوران غیبت امام زمان (عج) - حرام بودن پرداخت خراج به حکومت مستبد
۳	حسین بن عبدالصمد حارثی	موافق	- جایز دانستن اخذ خراج توسط حکومت‌ها - جایز دانستن پابوسی و سجده برای انسان - برگزاری نماز جمعه در زمان غیبت امام عصر (عج)
۴	مقدس اردبیلی	مخالف	- شاهان اغلب به عنوان حاکمانی ظالم شناخته می‌شوند - پرداخت خراج به چنین حکومت‌های ظالمی ناروا تلقی می‌شود

نتیجه گیری:

با به قدرت رسیدن شاه اسماعیل اول و تأسیس شاهنشاهی صفویه، این سلسله نوظهور فاقد نظریه پردازانی بود که بتوانند با ارائه مبانی فکری، حکومت را تثبیت کنند. در نتیجه، به دلیل نبود نظریه‌های محکم و نظریه‌پردازان برجسته، مشروعیت مردمی حکومت نیز تحت سؤال قرار می‌گرفت. برای حل این مشکل، شاه اسماعیل از علمای شیعه جبل عامل که به دلیل دانش نظری و آثار مکتوبشان شهرت داشتند، دعوت کرد تا به ایران بیایند. برخی از این علما دعوت شاه اسماعیل را نپذیرفتند، گروهی پس از آمدن به ایران و مشاهده رفتارها و سیاست‌های صفویان بازگشتند، و عده‌ای نیز دعوت را قبول کرده و همکاری نزدیکی با حکومت صفویه آغاز نمودند. این تعامل موجب رشد و نفوذ آنها شد، به گونه‌ای که احکام مهمی را از طرف پادشاهان صفوی دریافت کردند. علاوه بر علمای جبل عامل، علمای دیگری از ایران، بحرین و عراق نیز در زمینه مسائل فقهی و سیاسی نظرات خود را ابراز می‌کردند. در میان این نظرات، گاه اختلاف‌ها و تفاوت‌هایی در آرا و اندیشه‌ها دیده می‌شد که این تفاوت‌ها، بر نوع رابطه علما با حکومت صفوی و نزدیکی یا فاصله آنها تأثیر می‌گذاشت. در برخی دوره‌های حکومت صفوی، به ویژه دوران شاه عباس اول، فضایی برای آزادی بیان علما در ارائه دیدگاه‌های فقهی و سیاسی وجود داشت. اینکه این آزادی صرفاً مورد پذیرش پادشاه بوده یا ابزاری برای ایجاد توازن میان علما محسوب می‌شده، دقیقاً مشخص نیست؛ اما به هر حال، امکان بیان نظرات برای علما فراهم بود. با بررسی آرا و اندیشه‌های علمای دوران صفوی، مشخص می‌شود که علمای جبل عامل ساکن ایران تعامل بیشتری با حکومت داشتند. این همکاری موجب همگرایی آنان با دستگاه حکومتی شد و باعث پذیرش بیشتر نظراتشان از سوی پادشاهان صفوی گردید. شاهان صفوی نیز با حمایت سیاسی از این علما و تقویت جایگاه آنان در میان مردم به‌عنوان "نایبان امام غایب"، خود را به عنوان نایب امام و کارگزار حکومت معرفی می‌کردند تا از این طریق مشروعیت الهی خود را در نظر مردم تثبیت کنند.

منابع و ماخذ:

- ۱- سرور، غلام «تاریخ شاه اسماعیل صفوی»، ترجمه، محمدباقر آرام و عباسقلی غفاری فرد، تهران: انتشارات مرکز نشر دانشگاهی «سمت»، ۱۳۷۴.
- ۲- مزاولی، میشل م، «پیدایش دولت صفوی»، یعقوب آژند، تهران: نشر گستره، ۱۳۸۸، چاپ دوم.
- ۳- خلیلی، نسیم، «تاریخ صفویه»، تهران: انتشارات ققنوس، ۱۳۸۷.
- ۴- کریمی، بهزاد، «شاه اسماعیل صفوی و تغییر مذهب»، تهران: انتشارات ققنوس، ۱۳۹۷.
- ۵- جعفریان، رسول، «تاریخ تشیع در ایران از آغاز تا طلوع دولت صفوی»، تهران: نشر علم، ۱۳۹۰.
- ۶- فرهانی منفرد مهدی، «مهاجرت علمای شیعه از جبل عامل به ایران در عصر صفوی»، تهران: انتشارات امیرکبیر، ۱۳۹۵.
- ۷- سیوری، راجر. م، «تحقیقاتی در تاریخ ایران عصر صفوی»، ترجمه: عباسقلی غفاری فرد و محمدباقر آرام، تهران: انتشارات امیرکبیر، ۱۳۹۱.
- ۸- عمید زنجانی، عباسعلی، موسی زاده، ابراهیم، «بایسته‌های فقه سیاسی»، تهران: انتشارات مجمع علمی و فرهنگی مجد، ۱۳۹۱.
- ۹- رحمتی، محمدکاظم، «شهادت ثانی و نقش در تحولات دینی عصر نخست صفویه»، تهران: انتشارات بصیرت ۱۳۹۷.
- ۱۰- عرفانی، سعید، «شالوده‌های فکری عصر صفوی»، تهران: انتشارات سرایی، ۱۳۹۹.
- ۱۱- تاورنیه، ژان یاتیست، «سفرنامه تاورنیه» ترجمه ابوتراب نوری، اصفهان: ناشر کتابفروشی تایید، ۱۳۶۳.
- ۱۲- الشیبی، کامل مصطفی، «شیخ و تصوف» ترجمه علی رضا ذکاوتی قراگزلو، تهران: نشر امیرکبیر، ۱۳۵۹.
- ۱۳- خوانساری، محمدباقر، «روضات الخیات فی احوال العما و السادات»، ج ۱، ترجمه محمدباقر ساعدی، بی نا، بی تا
- ۱۴- ترکمان، اسکندربیگ، «تاریخ عالم آزادی عباسی» جلد اول، تهران: انتشارات نگاه ۴ - ۱۴

مقالات:

۱. حسنی، علی اکبر. (۱۳۸۱). "علما و فقهای مشهور و نقش آنان در دربار صفویان". ماهنامه مکتب اسلام، شماره ۵.

۲. محمدیگی، سپیده و کلانتری دهقی، عصمت. (۱۳۹۹). "بازتاب اندیشه فقهی شیخ کرکی بر مناسبات سیاسی حکومت صفوی با علما". نشریه فقه حکومتی، دوره ۵، شماره ۱۰.
۳. صحت منش، رضا. (۱۴۰۳). "مناسبات راهبردی شاهان صفوی با مقامات روحانی و بازتاب آن در عرصه نظامی". پژوهش های راهبردی سیاست، دوره ۱۳، شماره ۴۹.
۴. ثواقب، جهانبخش. (۱۳۹۲). "بررسی و تحلیل مناسبات سیاسی - نظامی شیوخ صفوی با شروان شاهان". نشریه پژوهش های تاریخی، شماره ۱.